

Հասկացողութիւնն, բաղկացողէ տարրը: Դասաւորի պաշտօնը, որպէս մարդկային փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ արդարութիւն, կարգականոն պահպանող մի ոյժ, ժողովրդի Հայեացքով շարժակալած էր Հասարակական իշխանութիւն ունեցող անձնաւորութեան հետ: Վերջինս առանց որեւէ այդ առիթի յատուկ վարձատրութեան վարում էր դատաստան, ինչպէս եւ պետական կառավարութեան վերաբերեալ իր միացեալ բոլոր լիազօրութիւնները: Անշուշտ՝ յիշեալ անձնաւորութիւնները ունէին իրենց եկամուտի աղբիւրները բոլոր այդ եկամուտները որչա՞ռ էին արդէն պետութեան ընդհանուր անտեսական գրութեամբ ու նրա ներկայացուցչի անձնական բարեմասնութիւններով եւ վերջապէս ո՞չ իրրեւ մի վարձագրութիւն կամ թուշակ, այլ իրրեւ նրա անձնական սեփականութիւն: Պետութիւնն ու սրա Հարստութիւնն, Հասարակական-իրաւական Նորմերի Համաձայն, Համարուում էր իշխողի անձնական սեփականութիւն:

Միխիթար Գօշի խօսքերից մեզ յայտնի է, որ աշխարհական դատաւորներն իրենց պաշտօնի համար ոչ մի պարտաւորեցուցիչ վարձատրութիւն ստանալու չէին: Անկասկած՝ ժողովրդի սովորութիւնների մէջ տակաւին պահպանուել էին հին դատարանների ու դատաւորների վերաբերմամբ երբեմն գոյութիւն ունեցող Հայեացքների հետքերը, Հայեացքների, որոնց մասին խօսեցինք նախընթաց տողերում: Ինչ վերաբերում էր հոգեւոր դատաւորներին. որոնք էլ ինչպէս արդէն գիտենք, չէին ստանում որոշ թոշակ կամ որեւէ պարտարկան մշտական վարձատրութիւն: Գլխաւոր դատաւորը դա թեմական առաջնորդն էր, հոգեւոր իշխանութեան ներկայացուցիչը, որը Հայաստանի քաղաքական ազատութեան անկման միջոցներին, ինչպէս օրինակ Միխիթար Գօշի ժամանակները, հանդէս էր գալիս նմանապէս իրրեւ իր հօտի քաղաքական ներկայացուցիչ: Հետեւեալպէս այս դէպքումն էլ հոգեւոր դատաւորների վերաբերմամբ գործագրուում էր չվարձատրելու այն սկզբունքը, որ տիրապետում էր սովորութեան իրաւունքի մէջ: Յամենայն դէպս երեւում է, որ Միխիթար Գօշի ժամանակներն արդէն սկսել էր աստիճանաբար ձանապարհ հարթել Գատաւորներին առանձին, թէեւ ոչ պարբերական վարձատրութիւն տալու քաղաքիւրը: Մանաւանդ իսկ անխայտնի է դառնում Գատաստանապրքի մէջ յիշուած այն խօսքերից, որ հոգեւոր դատաւորները կարող էին

ստանալ դատաստան վերջացնելուց յետոյ կամաւոր նուէրներ-վարձատրութիւններ, երեւի այն Հայեացակէտի հիման վրայ, որ ժողովրդի մէջ ընդունուած էր հոգեւորականներին վարձատրել վերջիններիս կատարած եկեղեցական պարտաւորութիւնների եւ խորհրդների համար, ի շարս որոց, մեր կարծիքով, ժողովուրդը դատում էր նաեւ հոգեւոր դատաւորների կողմը:

Ինչ եւ իցէ Միխիթար Գօշը, ինչպէս տեսանք, ամբողջապէս նշխարելուած է եղել տիրապետող սովորութեան իրաւունքի ազդեցութեանը: Եւ շնայած նոյն իսկ այն փորձին, որ Միխիթար Գօշը հակառակ այդ տիրապետող սկզբունքին՝ դատաւորներին չվարձատրելու սովորութեանը՝ ձգտում է ընդունել իւր Գատաստանագրքի մէջ դատաւորների աշխատութեան իրական վարձան հրաժեշտութիւնն, այնուամենայնիւ նա անկարող եղաւ բաւարար կերպով լուծելու այդ հարցն ու իրականացնել իւր Հայեացակէտը: Դա ստիպուած է եղել միայն մասնաւորապէս լուծել այդ հարցը, այն է՝ յատկացնելով դատաւորների վարձատրութեանը դիպուածական աղբիւրներ, որոնց մասին վերջ խօսեցինք:

(Հարանմանութիւն)

Խ. ՍՄՐՈՒՆԵԱՆ

Կ Ե Ն Ս Ս Գ Ր Ա Կ Ա Ն

1720—1775.

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐԶԵՊ. ՍԱՐԱՓԵԱՆ

Ե Ի Ի Ի Ժ Ե Մ Ե Ն Ե Գ Ը

10

(Հարանմանութիւն ինքնին)

Մինչդեռ Սարգիս այսպէս պատրաստութիւն կը տեսնէր երկրաւոր Թաւիտեանական քաղաքն երթալու՝ Դաւիթանական վարդապետ էր վերին Թաւիտեանական քաղաքը չուելու իր հիւանդութիւնն յաւորդաբար կը մեղմանալու եւ կը սաստկանար: Բժիշկներու խորհրդով 1773 Փետր. ամսոյ մէջ եկեղեցւոյ բնակարանէն փոխադրուեցաւ քաղաքին օգտուած մէկ տունը, ուր կը բնակէր իր ազգականներով Նաեւ Կ. Պոլսեցի Պետրոս Վ. Մուրաւ-ճախան, Ուրբանեան Դպրանոցի աշակերտն:

Սարգսի գործելու կանոնաւորութեան եւ սրտին բարութեան վրայ է՝ ինքնուրոյն հասնելէն ետեւ՝ եկեղեցին բնակելու առեն՝ եօթն օրուան մէջ ըրած ծախքին վճարման թուղթը, որուն տակ Սարգսի հետեւեալը կը գրէ իր ձեռքը. «Այս վերագրեալ բոլոր խարճին ըստակն, որ կանէր 57 լիբէ, եւ 8 կադրին, զորս ի մէջ եօթն աւուր խարճել վկայեաց կօվէրնամթօն եկեղեցւոյն ի պէտս իմ, ի կողմանէ սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն, որ ի ինքնուրոյն, եւ ես հաւատացի ըստ դանի նորա, որ եւ Աստուած չեն պահեցէ զսուրբ եկեղեցին, եւ Տէր լուսաւորեցէ զհոգիս այսպէս բարի յիշատակ եղողացն. ամէն: Ես նուաաս ծառայ Տեառն Սարգսի Արքեպիսկոպոս կոստանիւնուպոլսեցի ձեռագործու հաստատեմ զվերագրեալս:» Եւ առ հասարակ մինչեւ թաղումը եղած ծախքին մանր հաշիւն ալ բռնած է հաւատարիմ աշակերտն Յովհ. Վ. Նուրտի-նեան:

Բնակարանի փոփոխութիւնն ալ չկրցաւ հիւանդութեանն օգնել: Տեսաւ որ մտնեցած են վերջին օրերը, ինքնայոժար կամօք ընդունեցաւ խոստովանութեան, թողալի եւ վերջին Օծման Ս. Խորհուրդները Մուրատնեան վարդապետէն, եւ փետրուարին վերջը կտակն ալ պատրաստեց: Վերեւայ թէ այս միջոցին Հռոմ ղրկած պիտի ըլլայ Գաղղիոյ եւ Նեապոլսոյ դեսպաններէն եւ ուրիշներէն հետը բերած յանձնարարականները, որոնք այսօր իր թղթերուն մէջ չեն երեւար:

Քանի մ'օր ետքը հիւանդութիւնը մեղմացաւ. սակայն ամիս մ'ետքը նորէն սաստկացաւ, եւ ինքը հոգեւոր պատրաստութիւնները կատարելով՝ մահաւան կը սպասէր:

Գարունն հասաւ. Սարգսի ինք զինք լաւ զգաց, ուղեց Հռոմ մեկնիլ եւ հոն մեռնիլ: Նոյն օրերն Յովհ. Սեղբոսեան Մարքիզը վնեւտիկէն գրեց Սարգսին, որ անպատճառ վնեւտիկ երթայ եւ հոն քիչ մը հանգիստ ընէ, ինչպէս ուրիշ անգամ ալ գրած էր, այսպէս նաեւ 27 փետր. 1773ին, միասին 30 ոսկինպաստ ղրկելով: Ասոր մէջ կը ծանուցանէր նաեւ, որ Սարգսին դարմը ի. Պոլսէն վրայով վնեւտիկ բերել կու տայ, ինչպէս որ 26 Յունիս 1773ի նամակով ալ անոր ձեռքն հասցուց հաշուովը, որ էր ոսկի 1651, լիբէ 13, սոլթի 4:

Սարգսի ուղեց վնեւտիկ երթալ, սակայն բժիշկները թշու չառին: Ինքն ալ կառքով պոյոյ մ'ընելով՝ համոզուեցաւ որ անկարող է

ձանապարհորդելու: Որոշեց մնալ ինքնուրոյն, ուր թէ ազգայինք եւ թէ օտարազգիք կ'այցնէին եւ կը մխիթարէին զինքը, որոնց մէջ էր ինքուրոյն չլուսակալը, Բիգլայի ֆոն-Տեսուչը եւն, Բժիշկներն ի սկզբան հիւանդութիւնը չէին ձանցած, ի վերջոյ գտան եւ հաստատեցին թէ ունի ջրհոս-Ռիւն օրդի, արդէն շատ հինցած, որ յառաջ եկած էր տխրութենէ եւ մեծ տառապանքէ՝ պսորանաց ժամանակ վաստկուած. արեան շրջանը խանգարած էր, եւ հիւանդութիւնն անբուժելի էր: Սարգսի մահը մտալուտ տեսաւ. ուղեց որ զինք ինքնուրոյն եկեղեցւոյն մէջ թաղեն, Պետական Նօտար մը կանչեց, ջնրեց իւր առաջին կտակը, եւ Յունիս 30ին նոր կտակ մը շինեց, որով իւր ստացուածոց ժառանգք կը կարգէր ինքնուրոյն Ս. Գր. Լուսաւորիչ հայ կաթողիկէ եկեղեցին, ուր իր հոգւոյն համար մշտնջենաւոր Պաատարագներ հաստատեց, որոնց տարեկան պատարագներն ի օգնութիւն տրուէր Նուրտիեան վարդապետին՝ ցորչափ կ'ապրէր վերջին, պարտաւորելով զինք ամբողջ տարին նոյն եկեղեցւոյն մէջ իր հոգւոյն համար Պատարագ մատուցանել: Նաեւ սահմանեց, որ իր դրամով եկեղեցւոյն աւագ խորանը շինուի պատուանդանէն մինչեւ վեր համակ ընտիր մարմարինէ: Նմանապէս իւր Պատարագի զգեստն եւ եկեղեցւոյն սկիհն՝ եկեղեցւոյն պատարագիչ Եպիսկոպոսին թողուց. աղքատներու համար ողորմութիւններ սահմանեց, իր քոյրերուն՝ որոնք կարօտ չէին, քիչ մը դրամ, եւ Նուրտիեան Վիլի իր գրքերն ու զգեստուց մէկ մասը: Դարձեալ ժառանգող եկեղեցին կը պարտաւորէր իրեն հոգւոյն համար տարին քսան ձայնաւոր Պատարագ մատուցանել. իսկ մարմինը պիտի թաղուէր եկեղեցւոյն աջակողման դասը, չիւրմ մը մէջ եւ վրան մարմարինէ կապարիչ մը պիտի դրուէր: Իր այս վերջին կամաց կտակակատար կարգեց եկեղեցւոյն նոյն ժամանակի վեց թաղականները: Եւ թէպէտ նոյն օրերը այս թուականեան երկրին Դուբն արգելած էր եկեղեցւոյ մէջ մեռեալ թաղելը, բայց Հայք աղքատագիր մը տալով հրաման տրին՝ ըստ կտակին՝ Սարգսի Արքեպիզ եկեղեցւոյ մէջ թաղելու: Որմէ ետեւ Սարգսի հրաման ըրաւ՝ որ գերեզմանը փորուի եւ կազմու պատրաստ կենայ:

Իտալերէն կտակին բնագիրը հայերէնով հանդերձ կը պահուի այժմ ինքնուրոյն հայ եկեղեցւոյ դիւանը: Կը զննմ այստեղ սոյն կտակին օրինակը, զոր հաճեցաւ ղրկել ինձ ըստ իրն-

դրանցս՝ Լիվոնոյի եկեղեցւոյ պարմա Մե-
ծաւորն Գեղ. Գր. Ծ. Վ. Պահապանեան:

Copia del Testamento del fu Monsignor Sergio Arcivescovo di Cesarea in Cappadocia di Nazione Armena, Rogato dal Notaro D^o Antonio Del Testa del 3° Luglio 1773. —

Al Nome di Dio Amen. L'anno di nostro Signor Gesù Cristo Mille Settecento Settanta Tre. L'Indizione sesta, e questo di Trenta del mese di Luglio; Clemente Decimo quarto S. D. Sede, e S. A. R. l'Arciduca Pietro Leopoldo Gran Duca di Toscana Nono nostro Sovrano Dominante.

Fatto in Livorno, e al 3° Piano di una Casa vicina alla Chiesa degli Armeni, abitato presentemente dal Sig^r Giovanni Muradgia Armeno; Quivi presenti N° 1:

N° 1 Marco Antonio di Marco Antonio Tarabino della Valictina.

N° 2 Carlo di q^m Pietro Magri.

N° 3 Francesco del q^m Giuseppe Magrini.

N° 4 Angiolo Alegrini quod. Michele.

N° 5 Antonio Bonini quod Francesco.

N° 6 Pietro Magri di Carlo tutti e cinque di Bergamo.

N° 7 Giovanni Domenico Eccerin di Giovanni Dom^{co} di Livorno, tutti e sette Testimoni Rogati e Pregati dal Infrascritto Testatore.

Essendo che non vi sia cosa più certa della morte e nè più incerta dell'ora di essa. Ed essendo da Uomo prudente di pensare sempre al di lui Caso, e specialmente quando il Corpo è indisposto; Essendo stabilito che l'Uomo moia una sol volta; al che riflettendo come saggio e prudente l'illmo e Rmo Monsignor Sergio Arcivescovo di Cesarea in Cappadocia di Nazione Armena, ma nativo di Costantinopoli, e perciò rapporto a noi Forestiere come egli ratificò alla presenza che sopra; E causalmente di passaggio in Livorno da me benissimo conosciuto, e Sano per la Dio Grazia di Mente, Sentimento, Vista, Loquela ed Intelletto, sebbene ammalato convalescente di corpo posto a sedere sopra un Canapè. Percio a fine che dopo la di lui Morte non nasca alcuno scandalo o litigio intorno alla di lui Eredità, essendo determinato di

fare l'Inf.^{to} suo Testamento nuncupativo, che si chiama „Sine Scriptis“; Di cui è che revocò, annullò e cassò primieramente un altro Testamento fatto già solennemente e che fù chiuso e sigillato da me medesimo infrascritto fino dal di 24 Febbrajo 1773. Ricevuto in forme e rimesso al pubblico Notarile Archivio della città di Firenze e successivamente ancora qualunque altra sua disposizione di ultima volontà che avesse fin qui fatta; Intendendo e volendo che in tutto e per tutto si debba stare al presente nuncupativo Testamento, che si protesta di fare a forma dei privilegi accordati ai Forestieri in questo felicissimo Stato di Toscana nelle veglianti Leggi di ammortizzazione, nella maniera che appresso, cioè:

In primo luogo Raccomandò e Raccomanda l'anima sua al l'Onnipotente Iddio suo Creatore, alla Santissima Vergine di lui Madre, al di lui Angelo Custode, a S. Gregorio Illuminatore, e a tutta la celeste corte di Paradiso. E quando separata sarà questa dal corpo ordinò al medesimo la sepoltura nella chiesa di S. Gregorio Illuminatore della Sua Nazione Armena di questa città, e a tale effetto ordina e vuole che dagli Infrascritti suoi Sig^r Esecutori, e a spese della sua Eredità li sia fatta in detta chiesa una sepoltura con decorosa lapide inscritta di marmo; e precisamente nella parte destra del coro di detta chiesa, nella quale ordina e vuole che seguita la di lui Morte, sia pubblicamente esposto il di lui cadavere e li siano celebrati i solenni funerali, con Messa parimente solenne per mezzo dei Sacerdoti di sua Nazione e secondo il Rito loro, ai quali Sacerdoti dovrà darsi per l'assistenza ai funerali sudⁱ e a quanti saranno un zechino fiorentino per ciascheduno, e che in detta chiesa li siano celebrate Quaranta Messe piane di Reque con Elemosina d'un Piastrino.

Interrogato poi da me se volesse lasciare alcun Caritatevole sussidio ai Poveri della Congregazione di S. Giovanni Batt^a della città di Firenze, Rispose non volerli lasciare cosa alcuno. Ma Jure Legati Lasciò e Lascia al l'Opera di S. Maria del Fiore di detta città di Firenze la solita Tassa di Lire Tre e soldi Dieci in ogni.

Item Jure Legati Lasciò e Lascia ai Poveri Armeni di questa città Zecchini Otto Fiorentini per una volta solamente.

Item Jure Legati Lasciò e Lascia ai Poveri di questa città Due Zecchini Fiorentini da distribuirsi nel giorno de' suoi Funerali.

Item Jure Legati ed in ogni miglior modo e titolo che di Ragione Lasciò e Lascia alle Sig^{re} Maria e Eva sue sorelle carnali dimoranti in Costantinopoli Zecchini Dieci Fiorentini per ciascheduna, quantunque non abbiano alcun bisogno.

Item Jure Legati Lasciò e Lascia al suo Diletto Discepolo e Reverendo Sacerdote Giovanni Nurdin di Diarbechir in Mesopotamia, attualmente presso detto Sig^r Testatore commorante tutti gl' Abiti del medesimo, escluse le due Pelliccie migliori, tutte le biancherie e tutti i Libri e Mobili di ogni sorta, esclusi oro, argento e gioje che li ritrovano in questa città al tempo della di lui Morte. Dichiarando inoltre e confessandosi in ogni di essere vero e legittimo debitore di detto Giovanni Nurdin della somma di Zecchini Cento sessanta Due e mezzo ^{fr}: qual somma ci vuole che li sia dopo la sua morte puntualmente restituita e pagata dagli Infrascritti suoi Sig^r Esecutori.

In tutti gl' altri suoi Beni Immobili che non saranno in questo Granducato Mobili se moventi, Azioni, Ragioni, Denari, Crediti, Argenti ed ori, gioje, posti in qualunque Luogo del Mondo, e tanto presenti che futuri, Erede universale con la sua Bocca nominò e nomina e vuole che sia:

La Chiesa sopradetta di S. Gregorio Illuminatori della Nazione Armena di questa città, con l'infrascritti pesi, obblighi e condizioni, cioè:

Primo con obbligo che di detta sua Eredità si prelevino prontamente zecchini Sette Cento Fiorentini, e questi si impieghino a frutto dagli Infrascritti suoi Sig^r Esecutori in questo Stato di Toscana, o a Censo, o a Cambio, o in tanti Luoghi di Monte ai piaceri dei medesimi Esecutori, dell'annuo frutto di detti zecchini Settecento si debba formare e stabilire una Uffiziatura di Messa Quotidiana per l'anima sua in detta Chiesa con fondare a tale effetto del detto Capitale una Cappellania da godersi in perpetuo da un Sacerdote Armeno, E alla

medesima Cappellania per quando sarà fondata, il detto Sig^r Testatore ha nominato, e nomina, presentò, e presenta per primo Rettore il sopradetto Sacerdote Giovanni Nurdin, per dover ottenere la nomina Giuspatronato in futuro di detto Benefizio ai Rappresentanti pro tempore di detta Chiesa; E tale Fondazione dovrà essere fatta prontamente dai detti suoi Esecutori Servat. Ser. vand; Incaricandoli di divenire alla celebrazione degli Atti, a ciò necessari previe l'opportune suppliche, e con tutte le solite formalità, che si usano, e vengono disposte dalle leggi di Toscana nella fondazione di simili Cappellanie et in ogni.

Secondo con obbligo e peso parimente di dover erogare Zecchini Sessanta cinque circa in Paramento Vescovile secondo il Rito Armeno, per uso de Pontificali, e perchè sempre debba rimanere in detta chiesa all' occorrente.

Terzo con peso ed obbligo ancora di erogare la somma di Zecchini Mille simili nel fare costruire l'altar Maggiore di detta Chiesa dedicata alla Sacra Famiglia e S. Giovanni Batt., che corrisponda ed accompagni gli altri due altari delle Cappelle, di Marmi fini e scelto disegno; al quale altare ordina detto Sig^r Testatore che venga apposta l'impronta delle sue Armi, ed una Iscrizione in Idioma Armena e sua traduzione in Latino per la futura memoria dell' Erezione di detto altare.

Quarto con condizione finalmente che ogni restante di detta sua Eredità debba erogarsi in benefizio ed uso di detta Chiesa, dovendo farsi primieramente un nobile e Decoroso Calice d'Argento; e se altro avanzasse in quello che piacerà a detti Esecutori, sia per supplire a quel di più che potesse importare il detto Altare, perchè sia Decoroso e Magnifico, sia per il detto Paramento Vescovile, o tutto altro che occorrere possa per detta Chiesa sua Erede; alla quale ingiunge l'obbligo e peso di fare celebrare in perpetuo per l'anima de Esso Sig^r Testatore N° Venti Messe Cantate in venti Domeniche dell' anno, et in ogni.

Esecutori della presente ultima sua volontà in tutte e singole le sue parti nominò

e nomina, e prega che sieno i presenti e attuali Governatore e altri Uffiziali, Rappresentanti la sud^a chiesa Armena, esclusi per altro quelli che godono del Privilegio clericale, con incarico ad essi soltanto e non ad altri di dare Esecuzione alla sud^a sua disposizione nel tempo e termine di Mesi Dieci dal giorno della sua morte, per quanto sarà possibile; E attesa la stima che ha nelle proprie persone de medesimi Li liberò e libera da qualunque Inventario e Rendimento di Conti.

E questa dice essere l'ultima sua volontà, quale intende e vuole che vaglia quanto valere puole e nel modo, a forma che li permettono le Leggi del Granducato, incaricando gli Esecutori ad importare la Grazia nel Caso, che vi si ricerchi; ed in ogni migliore e più valido modo.

Ե benché il Sig^r Testatore abbia espresso a me Notaro Int^o alla presenza che sopra chiaramente in Lingua Toscana la detta sua disposizione e specialmente la nomina del suo Erede; Pure per ogni Cautela ed ad ogni altro miglior fine et effetto di Ragione constano personalmente avanti di me e Testimoni sudⁱ, il Rdo sacerdote D. Pietro Muradgia il medesimo come intelligente e perito della nativa Lingua Armena e della nostra Toscana ha asserito d'aver interpretato e spiegato tutto il contenuto del presente Testamento a detto Sig^r Testatore, quale ha confessato e confessa trovarlo in tutto e per tutto coerente alla di Lui Intenzione ed essere perciò l'Ultima sua volontà, in ogni.

Et in Fede della presente Copia scritta tutta di mia propria mano mi soscrivo e sigillo con il mio Sigillo Notarile.

Do Antonio del Testa N. P. F.

Ապա Օգոստ. եւ Սեպտ. ամիսներուն մէջ Սարգսի Տիւնգուբիւնը սասակացաւ. եւ ինքն ամէն շաբաթ կը խոստովանէր եւ կը հաղորդուէր: Վերջին օրերն օրհնէց ի մանուկոքի իր աշակերտն Կուրտինեան վարդապետը, աղօթեց իր բարերարներուն համար, թողութիւն տուաւ իր թշնամիներուն, զամենքն Աստուծոյ խնամոց լսաննէց, եւ զուարթագէմ անտարունջ իր մաքուր հոգին աւանդեց Աստուծոյ 1773ին, Հոկտ 1ի գիշերը՝ 2ի անցնելու, թուրքին ժամուն առաջին քառորդին վերջը, 74 տարեկան

Հոկտեմբեր 2ին՝ շաբաթ առաւ. լուսանալուն՝ մարմինն եպիսկոպոսական զգեստներով զարդարուած՝ բազմեցուցին իր տան մէջ, եւ հաւատացեալք սկսան դալ եւ աղօթել: Ետոյ չաշու ժամուն թափոր կազմեցին Հայք, օտաւազգիք, զնուորը եւ երիւնդը, խաչիւ, խաչվառաւ, ջահիւք եւ խուռն բազմութեամբ հաւատացելոց եւ սկսան շարժիլ: Թափորին մէջտեղը դադարը բարձած էին 12 լատին քահանայք, երկու կողմանէ վառեալ զինուորներ, եւ Հայեր մոմեղներ: Առջեւէն կ'երթային լատին կրօնաւորաց խմբեր, որոնք իրենց ծիսին համաձայն կ'երգէին: Հանգիստգիրն էր տեղոյն Հայոց ժողովրդապետն՝ Մատնեան Միքայէլ Հ. կարապետա Վ. Հալաճեան, որուն կ'ընկերանային Պետրոս Վ. Մուրատեան եւ Յովհ. Վ. Կուրտինեան:

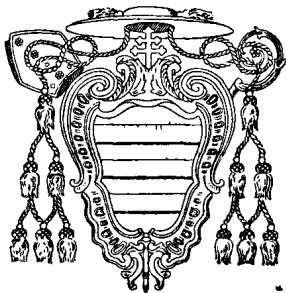
Այսպէս թափորը մեծ շքով քաղաքին գլխաւոր փողոցէն եւ հրապարակէն անցաւ, հասաւ Հայոց եկեղեցին եւ դադարը դրուեցաւ մահարեմէն մատոյց եւ Պետրոս կատարեց: Նոյն օրն իրիկունը դարձեալ եկեղեցին խմբուեցան դադար քահանայից եւ ժողովուրդը: Քահանայաթաղի կարգը կատարուեցաւ: Հանգուցեալը զարդեալ մերկացուեցաւ, ուրիշ դադարի մէջ դրուեցաւ, եւ իջեցուցեալ իր պատրաստած խաւարանը, աւագ խորանին աջուց գեղի ի ձախակողմը: Ցապանին մէջ դրին՝ կապարեայ անթոյ մէջ ամրացուած, իր համառօտ կենսագրութիւնը, զոր Կուրտինեան վարդապետ գրած էր հայերէն, եւ իտալերէն թարգմանած էր Մուրատեան Պետրոս Վ. Մահմադ Ս. թաղուած արձանադրուած է նաեւ, եկեղեցւոյն Մեծեւոյց գրքին մէջ:

Ետոյ Կուրտինեան վարդապետ տապանագիր մը շինեց հայերէն, որ եւ քանդակուեցաւ կաթարէին վրայ, Կուրտինեան Վ. նաեւ Սարգսի նախ փոքրիկ կենդանափորը նկարել տուաւ, զոր յետոյ ճարտար նկարիչ մը մեծցուց, եւ աւանդատուն մէջ կախուեցաւ:

Այս կենդանափորներն այժմ չկան Լիվուռոյ, եւ այժմու գերբ. Մեծաւորը թէեւ շատ հետամուտ եղաւ, բայց չլրացաւ գտնել Լիվուռոյի մէջ: Ինչպէս ինք է Յուլ. 1906 թուականին՝ ինչ կը գրէ, նոյնն այժմ Հառո՛ ի Ս Վլադ Կիտիլը: Վասն զի իր դիմումին վրայ գեր. Գոյուսեան Վ. գրեւ է իրեն՝ թէ «Սարրաֆեանի նկարը զայ կ'ըսուի ի Հառով, Ժակայն օրը ըլլալը յայտնի չէ»: Եւ յուսամ ուրիշ աւելի ստուգել գտնել եւ հրատարակել:

Վերն յառաջ բերուած կտակին համեմատ՝ Լիվոնոյի Հայոց Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ մինչեւ ցայսօր կը մատուցուին մշտնջենաւոր պատարագները: Այս մասին կը գրէ Ուղւորեան Ս. Վ. (անդ, էջ 167—8), երկրորդ մշտնջենաւոր պատարագն «է Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեանինն, որ հաստատեալ կնոգակաւ թիղպար Արքեպիսկոպոսին յ7 Փետրուարի 1775, հանգուցեալ բարեխշատակ Արքեպիսկոպոսն իւր կտակագրովն պարտաւորեց եկեղեցւոյն ժամանակակից երեսփոխանին որ իրմէ թողեալ ստացուածոց մեծագոյն մասին գումարն ծառայեցընեն իրեն հոգւոյն մշտնջենաւոր պատարագի միւր մատուցմանն համար, եւ այն ի ձեռն հայազգի քահանայի միւր մեր Եկեղեցւոյն մէջ ի Լիվոնոյ: Սահմանեալ գումարն էր 7840 Ֆրանք: Ի սկզբանն՝ յընթացս դարու միւր ըստ պարտաւորութեան մատուցան ամենօրեայ պատարագը, բայց յետոյ մայրագումարին պակասելովն՝ Պետութեան վճարեալ ծանր տուգանաց պատճառաւ, տնօրինեց Ս. Գահն, որ այնուհետեւ յիշեալ մշտնջենաւոր պատարագի պարտաւորութիւնն իւրաքանչիւր տարի միայն հարիւր պատարագաց մատուցմամբ վճարուի»:

Նոյնպէս եկեղեցւոյն աւագ խորանը համակ մարմարեայ շինուած է 1778ին սոյն կտակին համեմատ, եւ խորանին երկու կողմը դրուած է ճերմակ եւ գեղին մարմարիոնէ խառնեալ՝ Սարգսի Արքեպիսկոպոսի զինանշանը, որ տապանադրին տակն ալ կ'երեւայ: Սոյն զինանշանը գեղն. Մենաւոր Վ. բնական մեծութեամբ գծագրած զըզած է ինձ, եւ ես նմանահանութիւնը կը զնեմ այստեղ բոլորովին պզտիկութեամբ:

Սոյն աւագ խորանին ճիշդ ետեւը այս առձիւ փորագրուած է հետեւեալ հայերէն եւ լատիներէն արձանագրութիւնը:

“Կերտեալ կառուցաւ մարմարիոնեայ յորինուած խորանիս եւ սեղանոյս, արդեամբ եւ ընչիւք կոստանդնուպոլսեցի Շնորհալի Սարգիս Արքեպիսկոպոսին մեծի Կեսարիոյ Կապպադովկեցաց. ի թուին Հայոց ՌՄԻԷ. 1778.”

„Haec ara pingui haereditate Sergii De Alexandro Sarafoglou Constplni Caesarae in Cappadocia Archiepiscopi, Quinquennio post obitum in hanc formam redacta est. Die I Junii MDCCCLXXVIII.“

Իսկ հայերէն եւ լատիներէն տապանագրին հրատարակած է Ուղւորեան Վ. (հայերէնը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ» 1890 էջ 17, 62 եւ Պատմ. Հայոց գաղթականութեան ի Լիվոնոյ, Վենետ. 1891 էջ 100, իսկ լատիներէնը՝ «Հանդէս Ամս.», 1895 էջ 294): Սակայն նոյն հրատարակութեանց մէջ սխալներ ըլլալուն՝ կը զնեմ այստեղ երկուքն ալ իրենց ճիշդ ձեւերովը: Հայերէն բնագրին բառերուն սկզբնատուները հետեւեալ ընթերցուածը կու տան՝ «Սարգիս Շնորհալի Արքեպիսկոպոս մեծի Կեսարիոյ Կապպադովկեայ»:

A.	Բ.	Ղ.	
ՍՈՓԵՍՏ	ԱՐՇԻ՝	ՄԱՐՁԻՑ	ԿԱՃԱԹ
ՇՆՈՐՀԱԻ	ԲԱԿԵՐՏ՝	ԵՁԱԿ	ԱՆՃԱԹ.
ԱՐՔԱՌԻՆ	ՔԱՐՈՁ՝	ԵՍԿԱՅ	ՊԱՐՁԱԹ.
ՆԵՐԴԱՌԻՆ	ԲՁԵՐՑ	ԽՄԱՍՏՍ	ՊԱՏԻԱՍՏ.
ԲԱՐԻՍԻՆ	ՊԱՐԹԵԱ՝	ԿԱՅՏԱԹ	ԱՄՕՔ.
ՈՐԳԻՍ	ԻՆՔԵԱՆ	ԵՐԿԵՐ	ԴԱՍՈՒՔ.
ԳԹԱՍ	ՍԱՍԱՐ	ՄԵՏԻ՝	ՈՂԱՔ.
ԲԵՏՈՐ	ԿԵՐԵԱՆ	ԱՁՆԻԻ	ՎԱՐՈՒՔ.
Ի ԵՍԿ.	ՈՒՂԱԵԱՆ	ԲՈՂԻ՝	ԿԱՅԱՆ.
ՀԱՆԱՅ	ՊԱՅԵԱԹ.	ԻՐԱՑ.	ԵՐԳԵԱՆ.
ՍԱՐԱՍ	ՈՐԳԻՐՑ	ՈՂԿՈՅՁ	ԱՐԵԱՆ.
ԱԼԻՔ.	ՍՊԱՅԵԱՆ	ՅԱՅԱ	ՅԱՐԿ
			ՆՆՁԵԱՅ

ՆԵՁԵԱՅ

Յամի Տեառն ՌՁՀԳ. Հոկտեմբերի Բ. եւ ըստ Հայոց ՌՄԻԷ:

Սկզբնատուք բառից վերնոց յայտենն զով գոյն աստ հանգչելոյ:

Յովհաննէս Նուրսին պաշտօնեայ բանին, Եօրինեայ վերինն՝ յարգանս իւր Պետին:

D.	O.	M.
SERGIO ALEXANDRI SARAFUGLU	CONSTANTINO-	POLITANO
MAGNAE CAESAREAE IN CAPPADOCIA	ARCHIE-	PISCOPO
VIRO DOCTISSIMO SUMMISQUE	VIRTUTIBUS OR-	NATISSIMO

ORTHODOXAE FIDEI PROPUGNATORI CONCIONA-
TORI ELEGIO
ORIENTIS EX METROPOLI ROMAE REDEUNTI
HIC MENSES OCTO PERPESSA EX HYDROPISTI
OBEUNTI
DIE II OCTOBRIS AERAE CHRIST. MDCCLXXXIII.
AETATIS SUAE ANNO LXXIV.
HANC IPSAM ARMENIORUM SUAE NATIONIS EC-
CLESIAM
HAEREDEM TESTAMENTO RELINQUENTI
CURATORES
TANTO PASTORI GRATI ANIMI MONUMENTUM
POSUERUNT.

Կ. Պոլիս,

Է. Գ. ԳԱԼԻՍԴՅԱՆՍԻ

(Վերջ)

Լ Ե Զ Ո Ւ Ս Ր Ա Ն Ս Կ Ա Ն

Ո Ւ Ն Ե Ս Գ Ո Ւ Ն Դ Ր Ո Ր Բ Ե Դ

Ծ Ա Ռ Ե Զ Ա Ր Ա Ն

Բարբառներու ուսումը նորատունի գիտութիւն մըն է մեր մէջ եւ չի մշակուիլ դեռ բոլոր այն կամոգին հոգածութեամբ որուն արժանի է:

Բարբառագիտութեան ծառայութիւններն բազմադիմի են — լեզուաբանական, բանասիրական եւ պատմական: Անկա կ'օգնէ մեզի հայ լեզուին հին, նոյն իսկ նախապատմական հոլովութիւն ընթացքը նշմարել ընդ աղօտ, եւ լեզուին ամբողջութեանն ու բնիկ ոգւոյն աւելի ճշգրիտ տեսիլն ունենալ: Գաւառական բարբառը իր բազմազան աղաաղուփներովն եւ օտար տարբերու առատութեամբը կը նմանի փղուզեալ յիշակերտի մը որուն խառնակուտակ դեզերուն մէջ պահպանուած կը մնան հին հրաշակերտին շատ մը մասերն անվիտար ու անաղարտ — Մասեր որք նորակառօց շինուածին կրնան հայ-թայթին ճշգրտւ չբնադրագեղ տարբեր: Վերջապէս գաւառական բարբառին մէջ կը բաբախէ սիրտը զան խօսող ցեղին...

Իմ ողջացեալ բարեկամ, Յովսէփ Էֆ. Ճանիկեան, իր «Ննութիւնք Անիայ» կոչուած հատորին մէջ տուած էր արդէն Անիայ Գաւառականին ճաշակը: Սակայն հարկ էր այդ սքանչելի բարբառը աւելի քննական եւ լրագատար ուսման մը նիւթ ընել: Այդպիսի ուսում մըն է զոր ներկայ հատորովս կու գամ ընծայել:

Գաւառականի մը բառերուն եւ բացատրութեանց ճշգրիտ նշանակութիւնն եւ նուրբ երազներն ինչպէս հասկնալու համար պէտք է տեղատիւն ի մանկութենէ լեւ զանոնք գործնական կեանքի մէջ՝ անոնց մասնաւոր առիթներուն եւ յատուկ ընկերային միջոցառումն մէջ: Անիայ բարբառը իմ իմացական եւ գգաւառական էութեանս մէկ մասը կը կազմէ, եւ կրնամ ուրեմն գիտակցօրէն հետազօտել զայն եւ ճշգրիտ նկարագրել:

Հազիւ հարկ է ըսել թէ այդպիսի աշխատութեան մը ձեռնարկողն պարտի նաեւ հմուտ ըլլալ դասական, հին գրաբար հայերէնին, որ մեր գնահատութեանն եւ բազմապատկեանց ապահով խարիսխը եւ չափանիշը կ'ընծայէ: Իմ այս երկատիրութեան քիչ սատար չեն եղած նաեւ ուրիշ հայ բարբառներու մասին տեղեկութիւններս: Ես բազմն ունեցայ բնիկի մը շնորհներն վրայ ուսումնասիրել Սատուին բարբառը, լեւորդիներու բարբառ մը որ, թէեւ իմ գաւառականին ներութիւններէն եւ ճիշտութիւններէն զուրկ, այլուստ, համաձայնական ինչ ինչ հանգամանք, ամէնէն մերձաւոր ներկայացուցիչն է մեր հին գրաբարին, այսինքն այն գրաւորին զոր մեր Ե գառու գրական նախնեացմէ աւանդեալ ունիք: Ցարօնի եւ Վանի գաւառականներն, որ չեն կարի ընդհատ Սասնոյ բարբառին, չափով մը ծանօթ են ինծի Սրուանձտան եպ. Ի Մանանայ. ինչ շնորհ: Գաղանձեան էֆ. Ի «Ե. գիւղից գաւառաբարբառ» կը պարզէ ինծի այդ բարբառին մասնաշաղկապներն, բարբառ մը որ էականնոյն է իմ գաւառականին հետ: Այս ծանօթութիւններն կարող կ'ընեն զիս մերթ ընդ մերթ բազմապատկեան գիտակցութիւններն ընել այլեւալ բարբառներու մասին, եւ այսպէս տալ գործոյս գաւառաբարբառներու վրայ ընդհանուր տեսութեան մը գծերն ալ:

Ներկայ աշխատասիրութեան տիրական տեսակետը բանասիրական է, որուն ստորակարգեալ է լեզուաբանականը: Բարբառին աղաաղութի եւ քերականութեան երեւոյթներն քննուած են հոս որքան հարկաւոր էր զայն ճանչնելու համար իր էական մասնաւորութեանց մէջ, եւ միանգամայն անոր արժէքն ու կարեւորութիւնը գնահատելու իրեն. օճան եւ ստորար մեր արդէ հայերէնին շնորհներն:

Իրօք ճիշտ եւ պատուական է օճանը զոր Անիայ գաւառականը կու գայ ընծայել արդի հայերէնին կատարելագործմանը: Անկա կը